

A könyv
a kora újkori Kárpát-medence
művelődésében

Finita Bude Anno dñi. M.CCCC.LXXIII.
in uigilia penthecostes: per Andreā Hefs.

„A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében:
kiadás, befogadás, használat” című,
a nyomtatott magyarországi könyv 550. évfordulója tiszteletére tartott
konferencia előadásai
(Sárospatak, 2023. szeptember 6–9.)

Szervezte
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya,
a magyarországi és határon túli egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel,
doktori programjaival és a korszak kutatásában érdekelt
egyéb szakmai műhelyekkel együttműködve

A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében

Kiadás, befogadás, használat

Szerkesztette
PAPP INGRID

MTA Könyvtár és Információs Központ

HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet

BUDAPEST

2025

Készült
a MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT és
a HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
együttműködésével

A kötetet tervezte
HORÁNYI KÁROLY

Lektorálta
KECSKEMÉTI GÁBOR, MONOK ISTVÁN

A személy- és helynévmutatót összeállította
BUDAI-KIRÁLY TÍMEA

A technikai szerkesztésben közreműködött
MOLNÁR ANNAMÁRIA

A kötet
a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának
200 éves évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozata keretében,
az Akadémia támogatásával jelent meg

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

MTA 200 ÉVES
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

ISBN 978-615-6792-08-2

DOI 0000000000

Egy irodalom- és művelődéstörténeti konferencia könyvtörténész olvasata

Bevezetés

A 21. század elején Európa országaiban konferenciák sora emlékezett meg a könyvnyomtatásról és az adott ország első nyomtatott könyvéről. Az első nyomtatott könyvet Magyarországon Andreas Hess 1473-ban készítette el Budán *Chronica Hungarorum* címmel. A reneszánsz- és barokk kutatócsoportok e neves évforduló előtt tisztelegve rendeztek 2023 szeptemberében Sárospatakon tudományos konferenciát, amelynek témája a könyv irodalom-, művelődés- és könyvtörténeti szerepe a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben.

Tanulságos lenne arról elmélkedni, hogy ez a szakmai találkozó a már megszűnőben lévő nyomtatott könyvre való megemlékezés volt-e vagy a neves évforduló megünneplése. A szakmai tanácskozásnak azonban ez a kérdés nem volt témája, ezért a konferencia tanulmányait közreadó kötet bevezetőjében csak jelezni szeretném, hogy valódi ünneplés zajlott. A tanácskozás rámutatott arra, hogy a nyomtatott könyv történetének részletes feltárása, tanulságainak elemzése nélkül egyetlen kulturális közösgének sincs esélye művelődéstörténete folyamatainak megértésére, és ezáltal a jelen kihívásaira adandó válaszok helyes meghatározására sem. Senki sem tudja saját múltját és örökségét megérteni anélkül, hogy ne ismerkedne meg a 16–20. századi társadalmi párbeszéd alapját jelentő nyomtatott médiummal (közvetítő közeggel). A most kézben tartott kötet tanulmányai e kérdéskör több szempontját felvetik, emellett egy-egy esettanulmány – a „más néven, de rólad szól a mese” tanulságát alapul véve – segíti a napjaink gondjaiban való eligazodást és bizonyítja, hogy a könyvet és a nyomtatott médiumot megkerülni a korszak művelődéstörténetének megírásakor szakmaiatlan és lehetetlen dolog. A könyvtörténész erudíciója interdiszciplináris és szakirodalmi olvasottsága

kiterjedt, de magától értetődő módon könyvtörténeti érdeklődéssel rendelkezik az ismeretek megszerzésénél és rendszerezésénél.

A nyomtatott könyv élete is kézirattal kezdődik. Nagyon tanulságos folyamatok zajlottak le abban az időben, amíg a kézirattól eljutott a szöveg a nyomtatott könyvig. Napjaink átmeneti időszakát – a nyomtatott könyvből a digitális tartalom dominanciájáig – is hasonló eljárások jellemzik. Gazdasági és hatalmi érdekek feszülnek egymásnak, a folyamatok szereplői, az alkotó (író) értelmiség és a belső nyomdai világ tagjai pedig alkalmazkodnak ehhez. A közvetítő felületet birtokolni mindig is hatalmi kérdés volt, nem mindegy, ki tartja kezében a másolóműhelyeket, kié a nyomda, a tárhely és az internetcsatorna. Mennyire tarthatók ellenőrzés alatt, mit adnak vagy adhatnak közre, és azt milyen körben teszik vagy tehetik?

Kézirattól a nyomtatott könyvig

A konferencián a kéziratosság világának két aspektusa került főként tárgyalásra. Időben az apácák (magyar és itáliai példák) másoló tevékenységétől, a 15–16. század fordulójától a 18. századi erdélyi másoló értelmiségiek kutatási anyaggyűjtéseiig ismerhettünk meg példákat. A kötet olvasása során a kéziratosság magyarországi és erdélyi történetének a nyugat-európaiaktól eltérő kiterjedését látjuk. A nyomdai tevékenység kapacitáshiányának pótlását a szerencsésebb népek annak bővítésével és nem a kéziratok sokszorosítás fenntartásával oldhatták meg. Rengeteg példát találunk a könyvekben arra, hogy még a 18. század végén is lemásolnak több példányban kéziratokat és megjelent nyomtatványokat, de ugyancsak sok kéziratot ismerünk olyan művekről, fordításokról, amelyek elkészültek, de mecénást nem találva, megmaradtak *manuscriptum*nak – bízva a fennmaradásban. A kéziratban

maradás Közép-Európában vagy olyan területeken, ahol fejletlen a nyomdai technológia, illetve a nyomdai vállalkozás, lényegében napjainkig megmaradt. A 19. század első felében a hozzáférhetetlen budai nyomtatványokat Erdélyben maguknak másolták az értelmiségiek (lásd példaként a torockói bányabérlő Demény család hagyatékát a szegedi Klebelsberg Kuno Egyetemi Könyvtár Kézirattárában), és említsük meg a politikai nyomás alatt élő közösségek kéziratos (szamizdat) könyvkiadását vagy éppen kezdetleges, fából készült betűkkel való nyomtatását (szovjetunióbéli óhitűek vagy kanadai indiánok példáját).

A kéziratos világnak egy másik képével is találkozhatunk az előadások szerkesztett változatát olvasva. A kéziratos használata ugyanis sokféle volt. Használtak kéziratos a nyomtatott kiadás alapszövegeként vagy csupán a kommentárok és jegyzetek írásához. Akkor is szolgálhatott kiinduló szövegvariánsként egy kézirat, amikor már több nyomtatott változat is ismert volt. De megismerkedhetünk olyan kézirathasználattal is, amely sok kézirat felhasználásával állt össze egy homogén szöveggé, és ez szerencsétlen módon – a 21. században – csak kéziratban maradt fenn. Ahogyan látható, a kéziratoknak is megvan a maguk sorsa. A szöveg értésétől (*captus lectoris*), a rögzített szöveg változásain keresztül a kéziratnak mint fizikai entitásnak a sorsán át.

A könyvkiadás, annak változó tartalma és változó technikája

Azt gondolhatnánk, hogy a könyvtörténeti fejezet pusztán technikátörténettel foglalkozik, ilyen azonban a konferencián nem hangzott el, azonban érintőlegesen megjegyzésekkel és a könyv formai változtatásának szemantikai tanulságait vizsgálva sok ismerettel gyarapodtunk a betűk, az illusztrációk, a kötések, illetve a kiadók működésének históriáját illetően is. A betűtörténetnek kevés a magyar vonatkozása (persze Misztótfalusi Kis Miklós betűművészete nemzetközileg is kiemelkedik). Azonban magyarországi jellege már több akad, nem is tanulságoktól mentesen. Honnan szerezték be a magyarországi nyomdák a betűiket? Melyik nyomda öntötte magának, illetve melyik, honnan vásárolt új, de gyakran használt betűket? A válaszokban már egy olyan történet rejlik, amelynek általánosabb tanulságai vannak. Szenci Kertész Ábrahám nagyváradi műhelye betűinek követése

Kolozsvárra és Nagyszebenbe már igazi nemzettörténet, illetve az erdélyi kulturális közösségek öntudatvizsgálatában is szerepet játszik.

Az illusztrációk története már kevéssé csak nyomdatörténeti kérdés. Az olvasástörténethez tartozik azonban annak a vizsgálata is, hogy az analfabéta közönség mennyit értett belőle, az is, hogy a képeket miként helyezték el a szövegben, és a kép maga milyen asszociációkat keltett a kevéssé gyakorlott olvasóban vagy éppen az *eruditus* használóban. Ilyen példa a Luther Márton *Asztali beszélgetések* (*Tischreden*) kiadásainak címlapján szereplő, utolsó vacsorát imitáló kép (az apostolok helyén a reformátor szerepel tanítványaival), amely illusztráció valóban üzenheti-e, hogy „Luther szava, Jézus szava”, vagy sem? A példa nem magyarországi és nem a mostani konferencia előadásaihoz kötődik, de ezzel szerettem volna jelezni, hogy milyen értelemben is kérdéses egy-egy kép hatása a kiadáson vagy a szövegben. Különösen komolyan veendő szempont ez, ha olyan kiadvány illusztrációiról van szó – és ez már mostani kötetünk része –, mint a kora újkor legkedveltebb szövege, a *Krisztus követése* (*Imitatio Christi*), amely a Biblia kiadásainak számát meghaladóan került sajtó alá. A tudományos könyvek képekkel való gazdagítása sok esetben magától értetődő, azonban csak abban az esetben, ha a magyarországi nyomda alkalmas a megalkottatásukra és kiadásukra. Carolus Clusius a *Stirpium nomenclator Pannonicus* kiadásakor (Németújvár, 1583, RMNy 536) tehetősről patrónussal a háta mögött sem tudta művét képekkel együtt kiadni, így azt meg kellett ismételnie Antwerpenben a Christoph Plantin alapította műhelyben. De hasonló eset nem csupán természettudományos, hanem történeti munkákban is feltűnik: Nádasdy Ferenc *Mausoleuma* képek nélkül jelent meg (Pottendorf, 1668, RMK III, 2397), jöllehet a nürnbergi 1664-es Endter-féle kiadásában számos képben gyönyörködhetünk.

A kiadott könyvek példányszáma meghatározza egy-egy szöveg hatását és elterjedését. A magyarországi és erdélyi nyomdák nagyon kicsi példányszámmal voltak kénytelenek dolgozni, elsősorban a papír ára miatt. Ezen a területen a német nyomdászok nem is nagyon adtak ki németül könyvet, hiszen olcsóbb volt a német nyelvetről importálni a kész könyvet, mint a Kárpát-medencében kiadni. A kiadott könyvek száma a fennmaradás lehetőségét is nagyban befolyásolta. Ma már a magyar kutatásokban is felbukkan annak a kérdésnek a vizsgálata és módszertani kidolgozása, hogy vajon hány olyan

kiadvány jelenhetett meg, amelyből egyetlen példány sem maradt fenn napjainkig (*sötét anyag*).

A kis példányszámú és szerény mennyiségű könyv azonban szerencsésé tesz bennünket abban, hogy a fennmaradt példányokban több könyvhasználó hagyott nyomot, mint Európa nyugati felén. Egy-egy példány használatátörténetének minden állomása értelmezhető és értelmezendő. A helyi kulturális élet történetének megismeréséhez ez hasznos forrásnak bizonyul. Ha a könyvek olvasókhöz való eljuttatása például könyvaukción történt, akkor használható adatok állnak a rendelkezésünkre ennek a könyvterjesztési formának magyarországi és erdélyi elterjedéséről.

Az összes megjelent kiadvány tartalmi összetételének vagy nyelvi rétegződésének elemzése már *par excellence* művelődéstörténet. Ráadásul pontos adat a retrospektív nemzeti bibliográfia tételeinek összeállításához és bemutatásához. Ha valamely kulturális közösség nyelven nem jelent meg kiadvány vagy csak elenyészően kevés, akkor érdemes mérlegelni az okokat. Amint említettem, például mert olcsóbb azon a nyelven importálni, mint kiadni, vagy mert azon a nyelven kevesen olvasnak és kicsi a közösség. De az is lehet, hogy számosságban jelentősebb, mint a viszonylagos vásárlóerőben, ezért nem adnak ki a nyomdászok könyvet azon a nyelven. Napjainkban, amikor különösen a szélsőséges politikai nézeteket hangoztatók előszeretettel nyúlnak történeti „érvekhez”, nem közömbös ezen „érvek” helytállóságának vagy elvetendőségének a bizonyítása. Ha valaki kézbe veszi a magyar és a román retrospektív nemzeti bibliográfiát, akkor dokumentáltan áll előtte számos jelenség. A 16. században a konfesszionalizálódó Erdélyben a kevés számú románt meg akarták téríteni, ezért adtak ki ezen a nyelven jellemzően protestáns szövegeket. I. Rákóczi György fejedelem és felesége, Lorántffy Zsuzsanna már iskoláztatási programot indított számukra, megnőtt a román lakosok száma. A 18. században a birodalomszervezési szempont a könyvkiadásban is érvényesül, amelyet Bécsből diktáltan sugalmaznak és szerveznek, tehát a legnagyobb nyomda, amely román könyveket termelt, az újra fővárossá váló Budán van. Az 1850 előtti román nyelvű nyomtatott könyvek több mint kétharmada a Magyar Királyságban jelent meg. *Sapienti sat...*

A kiadványszerkezet műfaji meghatározása nem elégséges, mivel több esettanulmányban láthatjuk, hogy ismerni kell egy-egy műfaj történetét és a műfajhoz tartozó

kiadványok tartalmának időbeni változásait. Sokat tanultunk arról, hogy a szombatos éneklés – mai szóval – népnevelés és világgépi oktatás is. Más műfajoknál, mint például a kalendárium, bemutatható hasonló jelenség, hiszen a kis nyomtatványokban megjelentetett rövid történeteket és ismeretközléseket a működni kezdő cenzúra korában sem ellenőrizték. Nem magyar példaként: az erőszakkal katolizált cseh közösségekben a protestáns tanítások a leghosszabb ideig a naptárak kísérszövegeiben voltak titokban megtalálhatók, elősegítve a protestáns szellemiség megtartását.

A könyvkötések kutatása túlmutat a kézműves technológiák történetén. A szellemi áramlatok befogadástörténetét vizsgálódó a *supralibros* kerül a figyelem középpontjába. Megfelelő mennyiségű név-, illetve titulusrövidítés összegyűjtése lehetővé teszi a könyvtulajdonosok pontos feltérképezését.

Olvasás, a szöveg értelmének vagy részeinek felhasználása, fordítások, új mű alkotása

Az olvasás és az olvasmányok története eltérő megközelítést és különféle olvasatokat kíván meg. Természetesen a forrásbázis is különböző, ha jelentős átfedés is van a kettő között, ugyanannak a dokumentumnak más az olvasás-, mint az olvasmánytörténeti jelentősége. Ha egy-egy kora újkori szerző által birtokolt könyvekről pontos adataink vannak is, akkor sem bizonyos, hogy olvasta is azokat a könyveket. Az idézett szerzőt citálhatja közvetlenül a műből, valamely szöveggyűjteményből (*florilegium*, *adagia*, *chrestomatia* stb.), mások által idézett helyről, vagy akár egy előadáson hallottak alapján. Ma is a gondolkodástörténet kézikönyveiben szereplő szerzőknek vagy műveknek egy jelentős részét nem közvetlenül, hanem közvetett módon leggyakrabban a tanítványok vagy lelkes követők előadásaiból vagy kiadott könyveiből ismeri a nagyközönség. Erre példa Descartes, aki a könyvösszeírásokban alig fordul elő a kora újkori anyagban, azonban karteziánus szerzők annál gyakrabban. A közvetítő személy vagy közeg szerepe még fontosabb. A legtöbb francia szellemi áramlat befogadástörténete nem közvetlen. Még akkor sem biztos a közvetlenség, ha a művet a francia szerző latinul írta és adta ki. Ha az egyébként egyetemes szellemiséggel bíró jezsuita rendre gondolunk, akkor sem mindegy, hogy egy teológiai alapmű egy francia oktatásban részesült francia jezsuita műve, vagy mondjuk

bajoré, poroszé vagy éppen itáliaié. A francia felvilágosodás legtöbb eszméje német kulturális szűrőn került át a Kárpát-medencébe. A 18. század végétől a közvetlen kapcsolódás – nem számítva a ritka személyes kapcsolatokat – már egy új könyvkereskedelmi fejezet. A kötetben több példát találunk az elmondottak alátámasztására. Vannak érdekesség számba menő hibák, mint amikor a fordító félreérti a fordított mű címlapját, és fordításával létrehoz egy új szerzőt.

A tanulmányok mutatják, hogy komolyabban kell vennünk a *Régi magyar könyvtár* harmadik kötetébe sorolt művek számbavételét, leírását és elemzését. A szakdolgozatokban (promóciós kisnyomtatványokban) található *paratextusok* szerzőinek személyére nagyobb figyelmet kellene fordítani, hiszen nemcsak az fontos, hogy a magyarországi egyetemistát ki üdvözölte verssel, hanem az is, hogy amikor ő készített üdvözlőverset, akkor ki mindenkiel együtt köszönti a *respondent*-t. A szerzők felsorolásából körvonalazódhat baráti körök névsora. Ezt a kérdést és kutatói szempontot a nemzetközi régikönyv-leírási szabványok is elhanyagolták, ezért a nagy katalógusok sem rögzítették ezeket az adatokat. Kutatási *desideratum*, amely pótlendő. Könyvtárosok és kutatók együttes munkájával megoldható feladat.

Művelődés-, irodalom- és könyvtörténetünk periodizációja

A reneszánsz- és barokk kutatócsoportok 2023. évi sárospataki konferenciája könyvtörténeti kiindulópontú volt (2025-ben a veszprémi „*Hagyományörzés és önbecsülés*”: *Száz éve született Tarnai Andor* című szimpózium nézőpontja irodalomtörténeti lesz). Nem kérdéses, hogy a protestantizmus megjelenése a Magyar Királyságban és Erdélyben is új korszakot nyitott. Ha az Újszövetség sárvár-újszigeti megjelenését vesszük kiindulópontnak – az ősnymodák, illetve a nagyszebeni imádságnymtatvány nem vehető komoly nyomdászati tevékenységnek –, a megelőző mintegy hetven év több tekintetben jól elkülöníthető periódus. A könyvkiadás – másolóműhelyek számossága, a magyar támogatással külföldön megjelent munkák, illetve a budai könyvkereskedők által megrendelt könyvek – mennyisége, ahogy a könyv társadalmi presztízse is, egyértelműen megnőtt. Az iskolai infrastruktúra bővülése és a külföldi iskolázottságuk arányának emelkedése az olvasóközönség és a könyvhasználók

számának emelkedésével járt. Az európai szellemi áramlatok befogadástörténetében a magyar társadalom szűk körének a naprakészségéről beszélhetünk. A Jagelló-kori főpapi udvar tudós kommunikációja jól példázza ennek az állításnak az igazát.

A nyomdászat történetét követve fordulópontot jelent a vándornymodászok korának lezárulása, de ezt követően folyamatos mennyiségi gyarapodás következik. A 18. század elején, a szabadságharc lezárultával, majd a török háborúk befejeződésével újra és újra lendületet vett ez a bővülés. Tekintve a nagyüzemi könyvnyomtatás technológiai feltételeinek késedelmes megjelenését, a könyvnyomtatás kézműipari kora a Magyar Királyságban és Erdélyben csak a kiegyezés után ért véget. Még a Helytartótanács megalakulása után újjászerveződő cenzúra is csak kisebb mértékű kiadványszám-csökkenést tudott okozni.

A könyvkereskedelem azonban csak a 18. század első harmada után nyert lendületet. Az első kiadói/könyvkereskedői nyomtatott katalógus azonban már jól jelzi a változások irányát (*Catalogus librorum... qui venales prostant in officina libraria Francisci Dominici Spaiser, bibliopolae et civis Posoniensis, anno 1741, Posonii, Typis Royerianis*). A kínálat nyelvi összetételében még meghatározó a latin, de már számottevő a német könyvek aránya (60 : 40%). Arányaiban még nem jelentős, de már megjelenik 54 francia, 38 magyar és 3 szlovák (szláv) nyelvű könyvcím is. A század végén – Pozsonynál maradván, Philipp Adolf Mahler könyvkereskedő készletét tekintve (sajnos az 1788-as katalógust nem találtuk meg, de az 1790-es kiegészítést igen) – a latin látványos visszaszorulását figyelhetjük meg, és a francia könyvek aránya ismét nem számottevő. Feltűnnek olasz és ritkán spanyol könyvcímek is. Erre az időszakra a magyar nyelvű könyvekkel való kereskedelem különvált, ahogyan Erdélyben Martin Hochmeister könyvkereskedő esete mutatja: Kolozsvárott csaknem kizárólag magyar nyelvű könyveket tartott, Szebenben pedig csaknem egyöntetűen németeket (14 katalógusa ismert az 1778 és 1795 közötti időszakból). Ezek a tendenciák visszaköszönnek a 18. századra vonatkozó tanulmányokban is.

Ugyanezt mondhatjuk el, hogyha tematikus összetétel szerint vizsgáljuk a nyomtatott kereskedői könyvjegyzékeket vagy az olvasókörök (*Lesekabinet*) katalógusait. Ugyan nem látványos a változás a tudományok laicizálódása szempontjából a 17. század utolsó harmadában –

mint Európa nyugatibb felén az egyetemi városokban –, de a 18. század végi tartalmi összetétel egy-egy kereskedő kínálatában már utal arra, hogy periódushatárhoz érkezünk. A feudális Magyar Királyság könyvkereskedelmi viszonyai alapozták meg a reformkori modernizációs törekvéseket. (A reformkornak a feudális Magyarországból nézve modernizálási törekvései, úgy tűnik, a könyvkereskedelmi készlet oldaláról meg voltak alapozva.) Ezt mutatják egyébként a főúri könyvtárak katalógusai és a nemesi udvarok környezetében élő értelmiségiekéi is. Az a kép, amit Kulcsár Adorján (olvasóközönség), Kornis Gyula (műveltségesszmények) vagy Fülöp Géza (könyvtárak, olvasókörok) könyveiből nyerünk, ma már bőven kiegészíthető és pontosítható.

Az irodalomtörténet jelenségeit vizsgáló esettanulmányok együttes tanulsága is ez, és ismét kifejezhető az a benyomás, hogy a történeti megközelítések (magyar kódex, arisztokráciatörténet stb.) az összkép megrajzolásakor a könyv történetét negligálják, míg a szép- és szakliteratúra tartalmi és formai vallatói komolyan veszik. Az említett veszprémi, irodalomtörténeti periodizációról szóló konferencia is jó alkalom lesz majd a párhuzamok és eltérések megrajzolására.

Mert a könyv története szép, művelése élvezhető, tanulságai pedig fontosak!

Monok István

